

وزارت جهاد کشاورزی
سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی
موسسه آموزش و ترویج کشاورزی

معاونت علمی و فناوری
شبکه دانش کشاورزی
سلسله برنامه‌های ویدیو کنفرانس انتقال دانش به‌روز در گستره ملی بخش کشاورزی

عنوان:

بررسی راهکارهای کنترل اقتصاد زیر زمینی در بخش کشاورزی

سخنران:

رضا پهلوانی

موسسه آموزش و ترویج کشاورزی - دفتر توسعه فعالیت های زنان روستایی و عشایری

۳ دی ۱۴۰۲ - ساعت: ۱۱:۳۰

عنوان:

اقتصاد زیر زمینی و پیامدهای آن در
بخش کشاورزی

- اهمیت موضوعات اقتصادی در بخش کشاورزی
- اهمیت جایگاه سودآوری
- در حال حاضر کشاورزی یک شغل رسمی و تعریف شده است.
- اهمیت تقاضای موثر
- اجزای تقاضای موثر محصولات کشاورزی

- اصطلاح اقتصاد زیر زمینی (Under ground economy) در سال 1989 وارد ادبیات اقتصادی گردید.
- اقتصاد سایه (Shadow . E.)
- اقتصاد موازی (Parallel .E.)
- اقتصاد پنهان (Hidden .E.)
- اقتصاد ثبت نشده (Un recorded .E.)
- اقتصاد آشکار نشده (Un revealed .E.)
- اقتصاد نامرئی (Invisible .E.) (اولین تعریف توسط ادگار فایگ) .
- اقتصاد گزارش نشده، اقتصاد دوم ، اقتصاد سیاه، اقتصاد قاچاق، اقتصاد خود خدمتی، اقتصاد مستقل و

- تعریف متفاوت برای اقتصاد زیر زمینی:
- تعریف قابل قبول از سوی اکثر اقتصاددانان:
- ****بخشی از اقتصاد که در سامانه حسابداری ملی (SNA) ثبت و اظهار نگردیده است****.
- **نتیجه:**
- شکاف مالیاتی ، تفاوت بین درآمد ملی واقعی و ثبت شده، پایین بودن ضریب اثر بخشی سیاست ها ، فرسایش سرمایه های انسانی ، فساد، پولشویی، شکاف درآمدی، ناقص ماندن زنجیره های عرضه و ...

- تفاوت ابعاد اقتصاد زیر زمینی به دلیل **اختلاف ساختار فرهنگی، قانونی، اقتصادی و اجتماعی** کشورهای مختلف با هم متفاوت است.
- اقتصاد زیر زمینی در همه زمان ها و مکان ها وجود دارد.
- متوسط حجم اقتصاد زیر زمینی در کشورهای توسعه یافته 10 تا 13 درصد GDP ولی در کشورهای در حال توسعه 25 تا 45 درصد GDP برآورد می گردد (پژوهشکده بانک جهانی، 2019).
- این پژوهشکده به طور متوسط **30 درصد** اقتصاد جهان را زیر زمینی اعلام می کند.

- **برآورد حجم اقتصاد زیر زمینی در ایران:**

- اولین پژوهش ها حجم اقتصاد زیر زمینی در ایران را نزدیک به 8 درصد در سال 1365 برآوردنموده اند(خلعتبری، 1369)
- پژوهشکده بانک جهانی در گزارش سال 2017 حجم اقتصاد زیر زمینی در ایران را 18/38 درصد ولی در گزارش سال 2019 ، 32/13 درصد تولید ناخالص داخلی اعلام کرده است.
- یکی از جامع ترین تحقیقات که بازه زمانی 40 ساله (1353-1393) را بر می گیرد، این میزان را 7 درصد در سال 1353 ، 20 درصد در سال 1373 و 38/5 درصد در سال 1393 اعلام نموده است(رجایی و پیرایی، 1394).
- به دلایل متفاوت در سالهای دهه 1390 عوامل گسترش دهنده اقتصاد زیر زمینی با شدت بیشتری عمل نموده اند.
-
-

● ویژگیهای عمومی اقتصاد زیر زمینی در کشورهای مختلف:

- 1- نامنظم بودن:
 - بی قاعده ، کوچک و پراکنده بودن بنگاهها، افزایش هزینه های آشکار و پنهان، عدم بهره مندی از سیاست های حمایتی، کاهش بهره وری عوامل تولید (TFP و PP)
- 2- متغیر و نامرئی بودن:
 - نرخ استهلاک بالاتر
- 3- غیر قابل پیش بینی بودن:
 - بی برنامهگی یا برنامه های بسیار کوتاه مدت، هماهنگ نبودن با سیاست های اقتصادی.

- عدم بهره مندی اجتماعی از مزایای نسبی موجود

- ناقص و نا کامل ماندن حلقه های زنجیره ارزش محصولات:

- این موضوع سبب می گردد تا از ظرفیت های موجود استفاده کافی به عمل نیاید و در حقیقت هدر رفت امکانات و منابع با ارزش، روند کاهش بهره وری عوامل تولید (فیزیکی و اقتصادی) را در پی داشته باشد.

● عوامل اصلی گسترش اقتصاد زیر زمینی (گفتمانهای غالب):

● نهادی، اجتماعی، اقتصادی، ساختاری، فرهنگی

● دلایل گسترش اقتصاد زیر زمینی در کوتاه مدت (نظریه اشنایدریا دیدگاه A 4)

● اجتناب از پرداخت مالیاتهای نامتعارف

● اجتناب از قوانین تامین اجتماعی

● اجتناب از برخی قوانین موضوعه

● اجتناب از بروکراسی- به ویژه در شروع فعالیت ها

● بخش های شناخته شده اقتصاد زیر زمینی (دیدگاه توماس):

- 1- بخش خود خدمتی و خود مصرفی
- 2- بخش ثبت نشده (کارگاههای کوچک، دوره گردها، دست فروشان، برخی کارکنان خدمات اداری، برخی روشهای حمل و نقل و
- 3- بخش گزارش نشده (اجتناب و فرار مالیاتی و ...)
- هر چه اقتصاد یک کشور به نقش آفرینی بخش خصوصی نزدیکتر باشد و بخش خصوصی تعیین کننده راهبردهای عملیاتی توسعه باشد، نسبت واقعی مالیات به درآمد ملی بیشتر است.
- این نسبت در ایران در بهترین شرایط 7/4 درصد است . رقم مذکور در ترکیه 20 درصد و در کشورهای توسعه یافته 35 تا 40 درصد است.
- (نقل از کتاب: معمای بخش خصوصی در اقتصاد ایران، 1401)

● 4- بخش غیر قانونی و جنایی:

● خرید و فروش کالاهای قاچاق، قاچاق پول، پول های تقلبی، جرائم سازمان یافته

- عوامل نهادی موثر بر گسترش اقتصاد زیر زمینی:

- بار مقرراتی، فساد، حقوق مالکیت و قراردادهای، کیفیت خدمات دولتی و بخش عمومی، نارسایی در عرضه کالاهای عمومی، عدم یا ضعف در پاسخگویی دولت، ضعف تشکل ها، درجات پایین اجرای دموکراسی و

- شاخص های نهادی:

- 1- شاخص ادراک فساد (CPI)
- گزارش مجمع جهانی اقتصاد در سال 2021 از وضعیت ایران- کسب نمره 29 از 100 . یعنی رتبه 131 از 176
- 2- شاخص حقوق مالکیت (PRI):
- کسب نمره 4/25 از 10

- کاهش 33 درصدی نسبت به سال ماقبل
- کسب رتبه 113 از 129 (اتحادیه حقوق مالکیت، 2021)
- دو نهاد سیاسی و حقوقی بیشترین تاثیر را در جلب اعتماد مردم به سرمایه گذاری در فعالیت های رسمی و کاهش حجم اقتصاد زیر زمینی دارند.
- نتیجه:
- ضعف محیط سیاسی و قانونی منجر به پایین آمدن اعتماد عمومی و گسترش اقتصاد زیر زمینی خواهد شد.

- 3- شاخص بهبود فضای کسب و کار (BEII):
- احراز رتبه 127 از 190 (گزارش بانک بین المللی بازسازی و توسعه (IBRD)
- 11 شاخص بهبود فضای کسب و کار بر اساس گزارش بانک جهانی
- عوامل اقتصادی موثر بر گسترش اقتصاد زیر زمینی:
- الف : سیاستی
- بار مالیاتی، تورم، بیکاری، اجرای سیاست های ناقص، درجه توسعه یافتگی بازارهای مالی (عمق مالی)، سیاست های پولی و مالی، درجه باز بودن تجارت

● در رابطه با **عمق مالی** می توان گفت:

● سیستم های مالی کارآمد می توانند از نظر کسب اطلاعات فرصت های سرمایه گذاری، جمع و تجهیز پس اندازها، نظارت بر سرمایه گذاری و اعمال حاکمیت شرکتی، تسهیل مبادله کالا و خدمات، کاهش هزینه مبادله، مدیریت ریسک، کسب و تحلیل اطلاعات و باعث **تخصیص بهینه منابع، رشد اقتصادی و جلوگیری از گسترش اقتصاد زیر زمینی** شوند.

● در رابطه با نقش بازارهای مالی 2 دیدگاه وجود دارد:

● 1- دیدگاه شومپیتر (سنتی)

● 2- دیدگاه رابینسون

- شاخص های سنجش توسعه مالی:
- شاخص بنیادی توسعه مالی، شاخص ساختاری توسعه مالی، نسبت پول نقد به تولید ناخالص داخلی، نسبت نقدینگی به حجم پول، نسبت اعتبارات اعطایی بخش خصوصی به صورت درصدی از تولید ناخالص داخلی، نسبت موجودی اوراق بهادار به نقدینگی و همچنین معیارهای تلفیقی
- بر اساس تحقیقات انجام گرفته متوسط میزان حساسیت اقتصاد زیر زمینی در ایران به افزایش عمق مالی، در کوتاه مدت 0/7- و در بلند مدت 0/8- است.

- در **مراحل اولیه رشد اقتصادی**، بخش مالی از نظر گسترش بازارهای مالی، ایجاد موسسات مالی و نیز عرضه دارائیه‌ها، نقش بسیار مهمی ایفا می‌کند (نظریه راهبردی عرضه SST). ولی با گسترش رشد اقتصادی و رسیدن به سطوح بالای آن، بخش مالی تحت تاثیر قرار می‌گیرد (نظریه راهبردی تقاضا DST).
- در کشورهای در حال توسعه نظریه SST (راهبردی عرضه) و در کشورهای توسعه یافته نظریه DST (راهبردی تقاضا) حاکمیت دارد.
- افزایش عمق مالی به ویژه در کشورهای در حال توسعه سبب جلوگیری از گسترش اقتصاد زیر زمینی می‌شود.

● (ب): غیر سیاسی

● معیشتی بودن اقتصاد، کشش ناپذیر بودن منحنی های عرضه، بازاریابی ناقص، بهره برداری بیش از ظرفیت اکولوژیک زیست بوم و ...

● تاثیر عوامل فرهنگی:

- داشتن اخلاق عمومی اقتصادی، توجه عمومی به رفاه **فردی** و **اجتماعی** ، تلاش برای نهادینه کردن و همراهی نمودن آنها و نیز توجه اساسی مردم به بهبود اساسی و پایدار معیشت و وضعیت اقتصادی خود را می توان به نوعی **فرهنگ اقتصادی** به حساب آورد زیرا فرهنگ در حقیقت برآورد و حاصل تضارب افکار و آراء افراد و گروههای جامعه در راستای رشد شاخص های مثبت و هنجارهای قابل قبول و عقلایی است.
- فرهنگ آهنگ حرکت جامعه به سوی کمال است.
-

● مناسب بودن ارتباطات اجتماعی و شبکه ای عمل نمودن منافع مردم، توجه آنان به سرنوشت خود و گذاشتن وقت و دقت کافی برای مسائل اقتصادی، رشد اخلاق مالیاتی، قانونمداری، نظارت همگانی بر وضعیت بازار، انصاف و درستکاری، پی گیری منافع درازمدت اجتماعی و که از عناصر فرهنگی اقتصاد هستند را می توان موانع گسترش اقتصاد زیر زمینی معرفی نمود.

● نتیجه:

● برجسته شدن جنبه های فرهنگی به ویژه فرهنگ تولید، توزیع و مصرف، با رشد اقتصاد زیر زمینی رابطه عکس دارد

- پیامدهای اقتصاد زیر زمینی در بخش کشاورزی:
- 1- تاثیر بر اثر بخشی و کارآیی سیاست های دولت.
- - سیاست های ناقص (Imperfect policy)
- انحراف از واقعیت های آماری
- تاثیر اقتصاد زیر زمینی در هر یک از مراحل 4 گانه اجرای سیاست ها
- - نارسایی و ناکارآمدی ارزیابی برنامه های اقتصادی (کوتاه مدت، بلند مدت و برنامه های پنجساله)
- بین سرعت گسترش اقتصاد زیر زمینی و اجرای سیاست های ناقص رابطه هم افزایی وجود دارد.
- بیشتر سیاست های کشاورزی (در زیر بخش های متفاوت) تابع این وضعیت هستند.

- این سیاست ها به ویژه در مسائل زیر بنایی مانند منابع طبیعی، آبخیزداری و همچنین سیاست های حمایتی از بخش کشاورزی مصادیق زیادی دارند.
- در بخش منابع طبیعی به دلایل مختلف به جای **نگاه راهبردی** ، به موضوع **نگاه پارمتریک** وجود دارد.
- نقل از: **کتاب اقتصاد منابع طبیعی و کاربرد نظریه بازیها ، شهریور 1400**

● 2- تاثیر اقتصاد زیر زمینی بر تامین مالیه عمومی:

- - کسری بودجه دولت
- - - بحث فرار یا اجتناب مالیاتی (100 همت در سال 1398 و 270 همت در سال 1399)
- - نارسایی در ارائه خدمات عمومی
- نارسایی در تهیه نهاده ها و ماشین آلات بخش کشاورزی
- عدم پوشش کافی آموزش به ویژه آموزش های مهارتی در بخش کشاورزی
- کاهش ابتکار، نوآوری و کارآفرینی در بخش کشاورزی
- عدم وجود اعتبار کافی برای انجام تحقیقات کاربردی

● 3- تاثیر اقتصاد زیر زمینی بر منابع طبیعی و محیط زیست:

- - در اقتصاد زیر زمینی به دلیل وجود خودروها و تجهیزات فرسوده، مصرف سوخت و در نتیجه آلاینده‌گی بالاتر است.
- - به دلیل پایین بودن سطح آموزش در فعالان اقتصاد زیر زمینی، دانش آنها در زمینه استفاده بهتر از امکانات، کمتر است.
- - بالا بودن اثرات خارجی (Externality) در بنگاه‌های مربوط به اقتصاد زیر زمینی
- - افزایش هزینه های پنهان
- - تخریب جنگل ها و مراتع

- - افزایش هزینه ها و میزان آلاینده‌گی به دلیل استفاده از نهاده های ناکارآمد (افزایش تورم پنهان Hidden inflation)، غیر استاندارد و همچنین پایین و عدم بروز بودن دانش
- - ضعف زیر ساختهای بهداشتی فاضلاب ها و پساب ها
- - عدم نصب تجهیزات کنترل آلودگی
- مشکل اساسی آب و آبیاری
- **تحقیقات انجام شده:**
- کشش جزئی تاثیر پذیری CO₂ 0/61
- // // سوختهای فسیلی 0/32
- // // تخریب جنگل ها 0/48-

● 4- تاثیر اقتصاد زیر زمینی بر نیروهای فعال بخش کشاورزی:

- - فرسایش سرمایه های انسانی به طور کلی و به ویژه در حلقه های زنجیره تامین محصولات کشاورزی (تهیه نهاده ها، صنایع تبدیل و نگهداری محصولات کشاورزی و

- 5- اقتصاد زنان روستایی یکی از نموده‌های مشخص اقتصاد زیر زمینی در بخش کشاورزی است.

- زنان در دنیا به طور متوسط 10 درصد درآمد تولید شده و یک درصد مالکیت را در اختیار دارند.
- زنان در کشورهای توسعه یافته به طور متوسط 2 ساعت و در کشورهای در حال توسعه 3 ساعت بیشتر از مردان کار می کنند.
- نتایج تحقیقات نشان می دهد که بین درصد **رشد اشتغال زنان روستایی** و **درصد رشد تولید ناخالص داخلی (GDP)** رابطه مثبت و معنی دار وجود دارد.
- کشش میزان رشد تولید ناخالص داخلی نسبت به رشد اشتغال زنان در بخش کشاورزی به طور متوسط در کشورهای خاور میانه **96 درصد** **درصد** بوده است (دستاوردهای بسیار مهم در برنامه ریزی).

- به دلیل در سایه بودن فعالیت های کشاورزی زنان روستایی در بسیاری از نقاط جهان میزان سهم آنان در **سامانه های حسابداری ملی (SNA)** **کاملاً مشخص نیست.**
- در بسیاری از موارد فعالیت های اقتصادی زنان در **حیطه اقتصاد زیر زمینی (Under ground Economy)** قرار می گیرد.
- میزان و حجم اقتصاد زیر زمینی در کشورهای توسعه یافته کمتر و در کشورهای در حال توسعه بیشتر است.
- در جهان بیش از 60 درصد از کارها بر عهده زنان است.
- در کشورهای صنعتی زنان **33 درصد کمتر** از مردان درآمد دریافت می کنند.

- به عقیده اقتصاددانان ، رابطه بین متغیر اشتغال و دستمزد زنان روستایی و توسعه از **منحنی کوزنتس (به شکل U وارونه)** تبعیت می کند.
- فعالیت های کشاورزی زنان روستایی **سه** محور عمده دارد.
- 1- به صورت نامرئی و بدون مزد در راستای کمک به خانوار
- **(بخشی از اقتصاد زیر زمینی)**
- 2- به صورت کار در مزارع دیگران و دریافت دستمزد (به مراتب کمتر از مردان) بدون برخورداری از خدمات بیمه ای و بهداشتی
- 3- به شکل **تولید در واحدهای خرد** و به صورت **کار آفرینی** (استفاده از ظرفیت های رها شده)

- 5- تاثیر اقتصاد زیر زمینی در طول زنجیره تامین محصولات:
- 5-1- قبل از تولید
- 5-2- مرحله تولید محصولات کشاورزی:
- 5-2-1- تاثیر در انتخاب نوع تولید بر اساس مزیت های نسبی و رقابتی
- - - هدرفت نهاده ها و منابع با ارزش به ویژه منابع داخلی
- - - - کاهش منافع اجتماعی (Benefit)
- “ گسترش اقتصاد زیر زمینی با منطق قوانین اقتصادی همانند مزیت نسبی و در سطح وسیع تر آمایش سرزمین انطباق ندارد .”

- 5-2-2 - کاهش بهره وری عوامل تولید محصولات کشاورزی به دلیل گسترش اقتصاد زیر زمینی:
- تاثیر اقتصاد زیر زمینی بر عوامل جا به جا کننده بهره وری عوامل تولید:
- بهره وری جزئی (PP) و بهره وری کل عوامل تولید (TFP)
- کاهش بهره وری نیروی انسانی به دلیل گسترش اقتصاد زیر زمینی
- تاثیر پایین بودن ضریب نفوذ دانش به علت گسترش اقتصاد زیر زمینی
- عدم تناسب در مصرف نهاده های شیمیایی

● مثال:

- اندازه گیری بهره وری عوامل تولید (بهره وری اقتصادی) رشته فعالیت پرورش دام سبک در سامانه های روستایی و عشایری در 4 استان منتخب غرب کشور در زمان حکمرانی 4 دولت از سال 1376 تا 1392

- استفاده از شاخص دیویژیا

جدول شماره 1- مقادیر متوسط درصد رشد بهره وری رشته فعالیت پرورش دام سبک در استانهای منتخب در رسانه روستایی

استانهای منتخب				دولتها
ایلام	همدان	کرمانشاه	لرستان	
0/21	-1/34	-0/7	-0/94	هفتم
0/27	-0/63	0/23	0/15	هشتم
0/35	-0/25	-0/17	-0/22	نهم
0/81	0/22	0/62	0/42	دهم

جدول شماره 2- مقادیر متوسط درصد رشد بهره وری رشته فعالیت پرورش دام سبک در استانهای منتخب در رسانه عشایری

استانهای منتخب				دولتها
ایلام	همدان	کرمانشاه	لرستان	
0/74	-0/32	-0/8	-0/6	هفتم
-0/5	0/35	0/47	0/7	هشتم
0/52	-0/24	0/32	-0/51	نهم
0/57	0/33	0/43	0/55	دهم

● 6- تاثیر اقتصاد زیر زمینی بر مرحله توزیع محصولات کشاورزی:

● وجود افراد و گروه‌های غیر قانونی در مرحله عرضه نهاده های کشاورزی (داخل و خارج از کشور)

● نتیجه:

● کمبود و گرانی نهاده ها، افزایش رکود تورمی (Stagflation) و MI

● - تاثیر سرمایه های سرگردان

● -تاثیر دلالی در بخش کشاورزی

● دلالی، نظام ارباب - رعیتی جدید

● - مصادره دسترنج سالانه کشاورزان

● 7- تاثیر اقتصاد زیر زمینی در مرحله مصرف:

● - عدم اعمال ترجیحات مصرف کننده

● - نداشتن ضمانت مصرف

● - عدم رعایت استانداردها

● 8- تاثیر اقتصاد زیر زمینی بر توسعه بخش کشاورزی:

● تعریف توسعه:

● رشد بلند مدت اقتصادی و برخوردار از تغییرات ساختاری و زیر بنایی در ارکان تولید.

● با این تعریف یا هر تعریف مشابه دیگر، توسعه اقتصادی و گسترش اقتصاد زیر زمینی همپوشانی ندارند.

● دلایل:

● - توسعه رشد بلند مدت و همراه با برنامه ریزی جامع و هدفمند است در حالی که در اقتصاد زیر زمینی، بنگاهها کوچک، پراکنده، فاقد برنامه ریزی منسجم و درگیر روزمره گی هستند.

- - پایه اصلی در برنامه های توسعه ای، داشتن آمار منسجم با کمترین انحراف از واقعیت است، در حالی که در اقتصادهای درگیر فعالیت های زیر زمینی، یکی از مشکلات اصلی فقدان آمار جامع و نزدیک به واقعیت است.
- - واحدهای کوچک و محروم از آموزش و فناوریهای جدید نمی توانند پایه توسعه باشند.
- نتیجه:
- توسعه بخش کشاورزی و گسترش اقتصاد زیر زمینی در یک راستا نیستند.

باسپاس و احترام